УДК 349.6:006.63

Ю. В. Віхорт,
к. е. н., доцент кафедри менеджменту, Класичний приватний університет, м. Запоріжжя

ЕКОЛОГІЧНА СЕРТИФІКАЦІЯ ТА МАРКУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Yu. Vikhort,
PhD in Economics, Associate Professor of Management Department, Classic private university, Zaporizhzhia

ECOLOGICAL CERTIFICATION AND LABELING AS ECONOMIC INSTRUMENT OF NATIONAL ENVIRONMENTAL POLICY

У статті надано теоретичне обгрунтування категорій "екологічна стандартизація", "екологічна сертифікація" та "екологічне маркування" в системі національної екологічної політики. Розкрито основні етапи проходження процедури екологічної сертифікації в Україні. Наведено класифікації екологічного маркування та декларування за різними критеріями. Досліджено тенденції та досвід поширення систем екологічної сертифікації та маркування на території країн ЄС. Розроблено рекомендації для України у частині розбудови цілісної системи екологічного маркування вітчизняної продукції з урахуванням вимог ЄС.

The theoretical grounds of categories "ecological standardization", "ecological certification" and "ecological labeling" in the system of national environmental policy is presented in the article. The main stages of ecological certification procedure in Ukraine are revealed. Classification of ecological labeling and declaring by different criteria is given. Tendencies and experience of distribution of systems of ecological certification and labeling on the territory of EU countries are investigated. Recommendations for Ukraine in the sphere of development of united system of ecological labeling of domestic production taking into account EU requirements are developed.

Ключові слова: екологічна сертифікація, екологічне маркування та декларування, національна екологічна політика, міжнародні стандарти, екомаркована продукція, Угода про Асоціацію Україна — ЄС.
Key words: ecological certification, ecological labeling and declaring, national environmental policy, the international standards, the eco-labeled production, Ukraine — EU Association Agreement.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Як зазначається в стратегічному національному документі "Основні засади (Стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року" [5] одним із основних інструментів реалізації національної екологічної політики поряд з системою екологічного управління, екологічним аудитом тощо є екологічне маркування. Разом з тим, в Україні до теперішнього часу не створено цілісної системи екологічного управління та екологічного маркування продукції, а в якості одного з завдань екологічної політики нашої держави у частині досягнення безпечного для здоров'я людини стану навколишнього природного середовища проголошено запровадження у термін до 2020 року системи екологічного маркування товарів і продуктів харчування.

Міжнародна практика свідчить про те, що зарубіжні підприємства активно використовують переваги екологічного маркування, що забезпечує їм додаткову прихильність споживачів (оскільки у процесі купівлі товарів, послуг або робіт екологічне маркування може слугувати зручним і надійним інструментом реалізації вибору), підтримку з боку держави (так, наприклад, законодавством ЄС щодо екологічних стандартів передбачаються державні закупівлі тільки товарів та послуг, що пройшли добровільну екологічну сертифікацію), формування позитивного іміджу (екомаркування може виступати додатковим визначальним критерієм при тендерному відборі, підвищувати рівень ділової репутації, корпоративної екологічної та соціальної відповідальності) та укріплення позицій на міжнародній арені (зростання рівня конкурентоспроможності продукції на зовнішніх ринках). Цей досвід має запозичуватись і розвиватись й в сучасних українських реаліях, особливо з огляду на

розвиток державою зовнішньоекономічних зв'язків та прагненням вітчизняних суб'єктів господарювання до виходу на закордонні ринки.

Також невід'ємною складовою інтеграційного шляху України є адаптація норм екологічного законодавства до європейських стандартів. Зокрема Угодою про Асоціацію Україна — ЄС [4] передбачається необхідність імплементації 29 Директив та регламентів ЄС у 8 сферах екологічного законодавства. Крім того, зазначена Угода містить пункти, відповідно до яких держава має стимулювати торгівлю та заохочувати залучення прямих іноземних інвестицій в екологічно чисті товари та послуги, сприяти використанню відновлюваних джерел енергетики та енергозберігаючих технологій, поширенню екологічного маркування тощо.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

У наукових працях вітчизняних авторів питання екологічної сертифікації та екомаркування часто розглядаються в межах дослідження різних напрямів реалізації екологічної політики держави (В.А. Андронов, О.В. Берюх, О.О. Веклич, С.В. Майстро, О.А. Мельниченко та ін.) та як складова екологічного маркетингу (Н.В. Боровець, Б.А. Оксентюк, Б.Б. Семак, Ю.М. Линник, О.Є. Шапран та ін.). Як окремий напрям дослідження особливо слід відзначити роботи таких авторів, як І.С. Галик, Т.П. Галушкіна, Є.Г. Гордійчук, І.В. Данилюк, О.Є. Купцова, Я.В. Луценко, О.В. Присяжна, І.С. Сагайдак, Б.Б. Семак, Б.Д. Семак, П.М. Скрипчук, О.О. Чижикова.

Однак досі не вирішеними залишаються проблеми відповідності екологічних норм України та ЄС, більшість Директив Угоди про Асоціацію Україна — ЄС у частині екологічної політики залишаються або ще в процесі адаптації, або адаптація по ним зовсім не відбувається. Порівняно з зарубіжною практикою, в Україні система сертифікації та екомаркування перебуває ще на етапі свого становлення. Усе це підтверджує необхідність подальшого дослідження практики екологічної сертифікації та маркування у провідних країнах світу та обгрунтування перспектив та напрямів розвитку української системи екомаркування продукції в сучасних реаліях.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є комплексне обгрунтування екологічної сертифікації та маркування як економічного інструменту національної екологічної політики та розробка рекомендацій щодо розбудови цілісної системи екологічного маркування вітчизняної продукції з урахуванням вимог ЄС.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

З метою формування понятійного апарату дослідження необхідним виявляється теоретичне обгрунтування категорій "екологічна стандартизація", "екологічна сертифікація" та "екологічне маркування" в системі національної екологічної політики. У п. 1, ст. 1 Закону України "Про стандартизацію" термін стандартизація тлумачиться як "діяльність, що полягає в установленні положень для загального та неодноразового використання щодо наявних чи потенційних завдань і спрямована на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері" [7]. Стосовно екологічної сфери ст. 31 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" зазначається, що метою екологічної стандартизації і нормування є "встановлення комплексу обов'язкових норм, правил, вимог щодо охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки" [6].

Екологічну сертифікацію найчастіше відносять до функцій управління у сфері охорони навколишнього природного середовища, процедура якої передбачає письмове документальне підтвердження уповноваженим органом у визначеному порядку (рис. 1) відповідності об'єкта сертифікації, якими можуть виступати товари, послуги, роботи, системи управління якістю, довкілля, персоналом і т.д., встановленим критеріям та вимогам чинного законодавства.

Екологічне маркування або екологічна декларація в свою чергу є позитивним результатом процедури екологічної сертифікації, тобто підтвердженням екологічних аспектів певної продукції чи послуги, що може бути вираженим у вигляді відповідного формулювання, зображення або символу й використовуватись на етикетці або упаковці продукції, в технічній документації на продукцію, рекламних матеріалах тощо.

Перший курс на поширення екологічного маркування в світі був прийнятий у 1992 р. на Всесвітній конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку у Ріо-де-Жанейро. Зокрема у "Порядку денному на XXI століття" Урядам держав було рекомендовано сприяти сталому споживанню шляхом поширення інформаційних програм, які б передбачали екологічне маркування, розповсюдження інформації про екологічні характеристики продукції і т.п. Після чого у 1992 р. були розроблені та запроваджені програми екомаркування, що базувались на багатьох критеріях, у таких країнах, як США, Канада, Японія, Німеччина, Республіка Корея, Тайвань, Австралія, а також на території країн ЄС та Північної Європи [2].

За інформацією органу сертифікації продукції "Жива планета" в Україні процедура екологічної сертифікації у загальному вигляді передбачає реалізацію таких етапів: заповнення і подання заявки на сертифікацію; попереднє аналізування заявки та визначення вартості сертифікації; надання підтвердної документації; оцінювання відповідності продукції вимогам екологічних стандартів; аналіз даних та прийняття рішення щодо екологічної сертифікації; застосування екологічного маркування; нагляд за екологічно сертифікованою продукцією. Але аналіз зарубіжного досвіду у цій частині дає змогу констатувати, що цікавою є практика реалізації екологічної сертифікації в Німеччині, до якого залучається громадськість, що може стати корисним й для України. Зокрема на початковому етапі процедури продукція, яка претендує на екомаркування, висувається для публічного обговорення. При цьому Федеральне бюро з навколишнього середовища створює компетентну комісію, яка аналізує відгуки на зазначену продукцію, які мають відповідну вагу при прийнятті рішення щодо видачі ліцензії на право використовувати екомаркування.

Рис. 1. Етапи проходження процедури екологічної сертифікації

Джерело: складено автором на основі інформації Всеукраїнської громадської організації "Жива планета" [1].

Щодо існуючих у світі різновидів екологічного маркування зазначимо, що найбільш поширеною в міжнародній практиці є класифікація, запропонована Міжнародною організацією стандартизації (ISO), яка пропонує розподіл екологічного маркування та декларування за трьома типами:

— I тип — екомаркування носить добровільний характер, грунтується на багатьох критеріях, відповідність яким встановлюється третьою незалежною стороною (акредитованим органом сертифікації), а за результатами такої оцінки виробник отримує право використовувати спеціальний знак екомаркування на упаковці, етикетці, в спеціальній документації і т.д., а сама продукція отримує порівняно з аналогічною певні екологічні переваги, що стосуються впливу на навколишнє середовище та життя й здоров'я людини на всіх етапах життєвого циклу продукту (Міжнародний стандарт якості ISO 9001; знак екомаркування "Європейська квітка" (країни ЄС); "Зелена печатка" (США); "Білий лебідь" (Швеція, Норвегія, Фінляндія, Ісландія); "Екознак" (Японія); Всесвітня марка охорони навколишнього середовища "Екологічний вибір" (Канада); "Блакитний янгол" (Німеччина); "Екологічно чистий продукт харчування" (Німеччина); Український знак екологічного маркування "Зелений журавлик" — "Екологічний сертифікат" (раніше "Екологічно чисто та безпечно") (Україна));

— II тип — екомаркування носить інформативний характер декларування, має вигляд екологічних позначок або формулювань, таких як "придатний для повторного перероблення", "вміст повторно переробленого матеріалу", "придатний для компостування" тощо, одночасно виключаючи такі декларації як "екологічно чистий", "зелений", "екологічно сприятливий", "екологічно безпечний", "сприятливий до природи", "сприятливий до грунту", "не забруднює" і т.п., не потребує процедури сертифікації, але передбачає у разі необхідності надання виробником усієї необхідної інформації щодо вимог та перевірки якості продукції ("Зелена крапка" (Німеччина); Знак замкненого циклу "створення — використання — утилізація"; Знак, який підтверджує можливість повторного використання упаковки після належного очищення; "Знак вторинної переробки"; Знак повторного використання матеріалу (Німеччина));

— III тип — передбачає екологічну декларацію шляхом надання інформації стосовно кількісних екологічних показників для одиниці продукції у вигляді технічних звітів незалежної експертної організації на основі спостережень та досліджень життєвого циклу окремого продукту.

Основі принципи та засади використання екологічного маркування того чи іншого типу, викладені в міжнародних стандартів серії ISO 14000 (табл. 1).

Таблиця 1. Зміст міжнародних стандартів серії ISO 14000

Найменування стандарту	Зміст	Сфера застосування
ISO 14020	Екологічне маркування: загальні принципи	Стандарт встановлює принципи, якими слід керуватися у розробленні та використанні екологічних маркувань та декларацій. Передбачається, що цей стандарт використовуватиметься спільно з іншими застосовними стандартами ISO серії 14020. Цей стандарт не призначений для використання як нормативний документ для цілей сертифікації та реєстрації
ISO 14021	Екологічні маркування та декларації. Екологічні самодекларації (Екологічне маркування типу II)	Стандарт встановлює вимоги до екологічних самодекларацій у вигляді формулювань, символів або зображень стосовно продукції. Цей стандарт також описує загальну методологію оцінювання та перевірки екологічних самодекларацій
ISO 14024	Екологічні маркування та декларації. Екологічне маркування типу I. Принципи та методи	Стандарт встановлює принципи та методи, застосовні для розроблення програм екологічного маркування типу I, включаючи вибір категорій продукції, екологічних критеріїв продукції і функціональних характеристик продукції, а також для оцінювання та демонстрування відповідності. Цей стандарт також установлює процедури сертифікації для присвоєння цього маркування
ISO 14025	Екологічні маркування та декларації. Екологічні декларації типу III	Цей технічний звіт ідентифікує і описує елементи та питання, що стосуються екологічних декларацій типу III та відповідних програм, включаючи технічні міркування, оформлення та розповсюдження декларацій, а також адміністративні міркування щодо розроблення та/або випуску екологічної декларації

Джерело: Міжнародний Інститут сталого розвитку [10] та Всеукраїнська громадської організації "Жива планета" [1].

Цікавою видається класифікація екологічного маркування, запропонована Ю.М. Мельник, яка враховує окремі стадії життєвого циклу продукції [3, с. 74—75]:

— стадія "Виробництво" (екологічне маркування, що відображає екологічність виробничого процесу; екологічне маркування, що висвітлює вплив на навколишнє природне середовище);

— стадія "Споживання" (екологічне маркування, що відображає екологічність продукції; екологічне маркування упаковки; екологічне маркування, що стосується використання та експлуатації; екологічне маркування для виховання екологічної свідомості);

— стадія "Утилізація" (маркування, що характеризує можливості знищення відходів; маркування, що характеризує можливості рециркуляції відходів тощо).

З позиції обов'язковості екомаркування продукції також умовно можна розподілити на:

— обов'язкове — передбачає нанесення на продукцію символів небезпеки, декларування змісту продукту, відповідності стандартам, посилання на національні схеми маркування, позначки щодо дослідних інститутів, які здійснювали тестування тощо;

— добровільне — екомаркування трьох типів відповідно до групи стандартів ISO.

За широтою охоплення продуктових груп:

— універсальне (мультипродуктове) — екомаркування, яке охоплює широкі продуктові групи від продуктів харчування до будівельних матеріалів;

— однопродуктове (галузеве) — екомаркування, яке охоплює вузьку продуктову групу (наприклад, продукція сільського господарства, вироби з текстилю тощо).

За масштабом поширення:

— міжнародне — екомаркування, що є визнаним у багатьох країнах світу;

— регіональне — екомаркування, яке є поширеним на території окремого регіону світу (наприклад, території Північної Європи);

— національне — екомаркування, яким позначається продукція певної окремої країни.

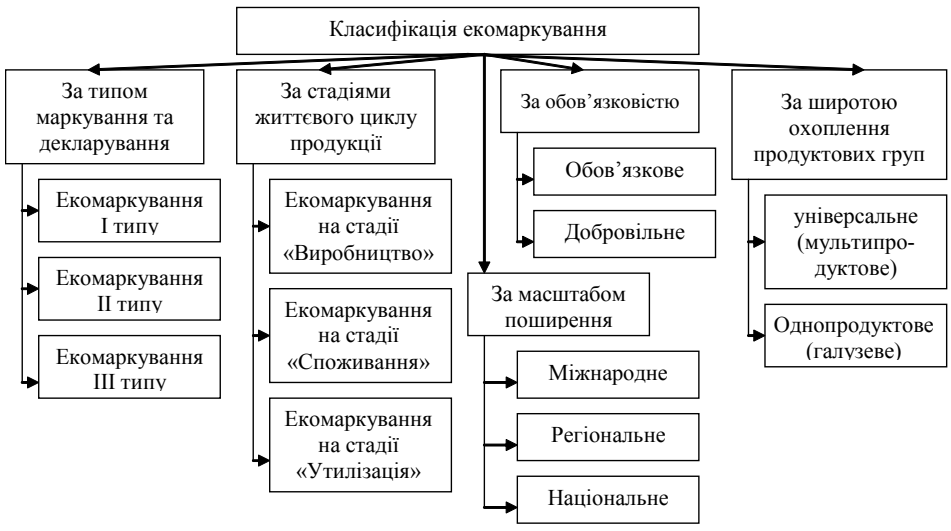

Рис. 2. Класифікація екомаркування за різними критеріями

Джерело: розроблено автором.

Систематизація екомаркування за різними критеріями наведена на рисунку 2.

Програма екологічної сертифікації та маркування на території країн ЄС була запроваджена у 1992 р. Європейською комісією. Після 1996 р., коли число виданих на території країн ЄС ліцензій на право використання екомаркування становило лише 6, почала спостерігатись позитивна динаміка до його зростання (53 ліцензії у 2000 р., 279 — у 2005 р., 1152 — у 2010 р., 2033 — у 2015 р.).

Станом на вересень 2017 р. на території Європейського Союзу діє 2130 ліцензій (рис. 3), що охоплює понад 54,1 тис. найменувань продукції (рис. 4). Зменшення числа ліцензій у 2014 та 2016 рр. пояснюється зміною в методології підрахунку кількості ліцензій та переглядом товарних груп.

Країнами — лідерами за кількістю діючих ліцензій на екомаркування (рис. 5) у 2017 р. виявились Франція (476 ліцензій або 22,3% у загальному числі), Італія (354 ліцензії або 16,6%), Німеччина (315 ліцензій або 14,8%), Іспанія (226 ліцензій або 10,6%), Австрія (217 ліцензій або 10,2%). Частка екомаркованої продукції в цих країнах суттєво переважає відповідні частки за цим показником інших країн, що в сукупності становить майже 75%. У решті держав ЄС частка таких товарів та послуг є незначною, а Ісландія не має екомаркованої продукції взагалі. З-поміж країн Східної Європи достатні показники за критерієм кількості сертифікованих найменувань продукції має Польща (974 найменування).

Як свідчить європейська практика, пріоритетними групами товарів та послуг, на які найбільш активно поширилась система еко-маркування, за кількістю сертифікованих найменувань товарів та послуг є лаки та фарби (44%), тонкий папір (15%), копірування та поліграфічний папір (8%). Далі в залежності від їх ваги у загальному обсязі йдуть такі групи, як тверді покриття, мийні засоби та текстиль. За показником числа отриманих ліцензій перше місце посідають туристичні та готельні послуги (34%), універсальні мийні засоби (14%), тонкий папір (7%).

Для порівняння, в Україні на кінець 2015 р. 54 вітчизняних компанії були власниками 85 діючих сертифікатів на свої товари та послуги, з яких у 2015 р. видано 17 сертифікатів [8]. Товарними групами з найбільшою кількістю сертифікованої продукції для нашої держави є будівельні матеріали, продукти харчування, побутова хімія. Ці показники свідчать про необхідність поширення програм екологічного маркування вітчизняної продукції з урахуванням вимог ЄС та підвищення ролі сталого виробництва й споживання у суспільстві.

Як результат, вважаємо, що зростання кількісних показників, що характеризують сферу екологічної сертифікації продукції в державі, в свою чергу, призведе до позитивного впливу на низку показників (індексів), що характеризують рівень розвитку національного господарства, а саме:

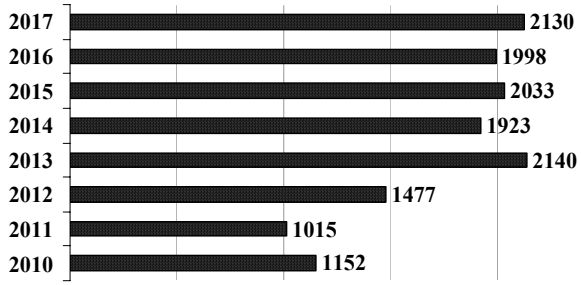

Рис. 3. Динаміка числа виданих на території країн ЄС ліцензій на право використання екомаркування, 2010—2017 рр.

Джерело: складено на основі даних Євростату [9].

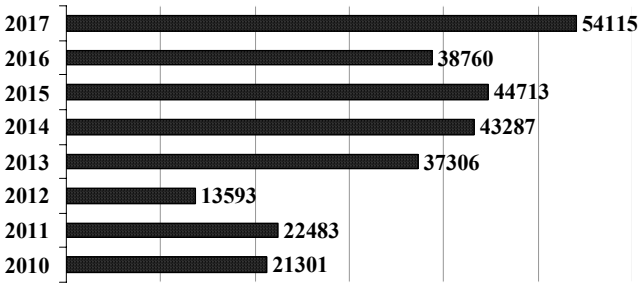

Рис. 4. Динаміка кількості найменувань екомаркованої продукції на території країн ЄС, 2010—2017 рр.

Джерело: складено на основі даних Євростату [9].

— індекс сталого розвитку (у частині індикаторів, що характеризують екологічні аспекти сталого розвитку);

— індекс людського розвитку (у напрямі "екології" життя);

— індекс технологічного розвитку (шляхом покращення складової відносної конкурентоспроможності національної економіки на міжнародному ринку, зокрема, через вдосконалення системи стандартизації і сертифікації);

— індекс інноваційних можливостей (через зростання числа впроваджених екологічних інновацій);

— індекс глобальної конкурентоспроможності (шляхом опосередкованого впливу на показники, що характеризують міжнародну торгівлю).

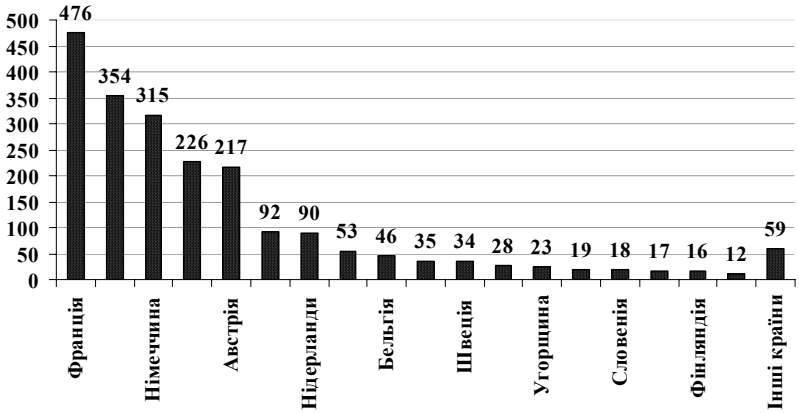

Рис. 5. Число діючих ліцензій на право використання екомаркування у розрізі країн ЄС, 2017 р.

Джерело: складено на основі даних Євростату [9].

ВИСНОВКИ З ПРОВЕДЕНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

Таким чином, у ході дослідження було виявлено, що порівняно із зарубіжною практикою, в Україні система сертифікації та екомаркування перебуває ще на етапі свого становлення. Враховуючи необхідність впровадження Директив Угоди про Асоціацію Україна — ЄС у частині екологічної політики у вітчизняну практику можливим є запозичення таких елементів: залучення громадськості до процедури екологічної сертифікації на етапі оцінювання відповідності продукції вимогам екологічних стандартів; стимулювання сталих державних закупівель (так, законодавством ЄС щодо екологічних стандартів передбачаються державні закупівлі тільки товарів та послуг, що пройшли добровільну екологічну сертифікацію); стимулювання екологічної відповідальності вітчизняних виробників продукції (шляхом зменшення податкового навантаження тощо). Перспективами подальших досліджень у зазначеному напрямі може бути розрахунок впливу показників екологічної сертифікації на індикатори національної економіки.

Література:

1. Екологічна сертифікація та маркування послуг [Електронний ресурс] / Всеукраїнська громадська організація "Жива планета". — Режим доступу: http://www.ecolabel.org.ua/ekologichna-sertifikatsiya-ta-markuvannya/ ekologichna-sertifikatsiya-ta-markuvannya-poslug.html

2. Екологічне маркування [Електронний ресурс] / Міністерство екології та природних ресурсів України. — Режим доступу: https://menr.gov.ua/content/ekologichne-markuvannya2.html

3. Мельник Ю.М. Адміністративні та ринкові інструменти забезпечення сталого розвитку регіону / Ю.М. Мельник // Національний лісотехнічний університет України: зб. наук.-техн. праць. — 2009. — Вип. 19.15. — С. 70—76.

4. Охорона довкілля в Угоді про Асоціацію між Україною та ЄС: доповідь [Електронний ресурс] / Громадянське суспільство Україна — ЄС. — Брюссель, 2017. — Режим доступу: https://issuu.com/irf_ua/docs/dovkillia-fin-6_1_

5. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року [Електронний ресурс]: Закон України №2818-VI від 21 грудня 2010 р. / Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2011. — № 26. — Ст. 218. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0466-05

6. Про охорону навколишнього природного середовища [Електронний ресурс]: Закон України № 1264-XII від 25 червня 1991 р. / Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1991. — № 41. — Ст. 546. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12

7. Про стандартизацію [Електронний ресурс]: Закон України № 1315-VII від 05 червня 2014 р. / Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2014. — № 31. — Ст. 31. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1315-18

8. Програма екологічного маркування в Україні — підбиття підсумків за результатами 2015 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ecolabel.org.ua/about/zvity/zvit-2015.html

9. Ecolabel. Facts and Figures [Electronic resource]. — Available at: http://ec.europa.eu/environment/ecolabel/facts-and-figures.html

10. The ISO 14020 series [Electronic resource]. — Available at: https://www.iisd.org/business/markets/eco_label_iso14020.aspx

References:

1. The official site of Ukrainian non-governmental organization "Living Planet" (2012), "Ekolohichna sertyfikatsiia ta markuvannia posluh", available at: http://www.ecolabel.org.ua/ekologichna-sertifikatsiya-ta-markuvannya/ekologichna-sertifikatsiya-ta-markuvannya-poslug.html (Accessed 20 December 2017).

2. The official site of Ministry of Ecology and Natural Resources of Ukraine (2017), "Ekolohichna sertyfikatsiia ta markuvannia posluh", available at: https://menr.gov.ua/content/ekologichne-markuvannya2.html (Accessed 12 January 2018).

3. Mel'nyk, Yu.M. (2009), "Administrative and market instruments of providing of sustainable development of the region", Zbirnyk naukovykh prats' Natsional'noho lisotekhnichnoho universytetu Ukrainy, vol. 19.15, pp. 70—76.

4. Platforma hromadians'koho suspil'stva Ukraina — YeS (2017), "Okhorona dovkillia v Uhodi pro Asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu ta YeS", available at: https://issuu.com/irf_ua/docs/dovkillia-fin-6_1_ (Accessed 20 December 2017).

5. The Verkhovna Rada of Ukraine (2010), The Law of Ukraine "On the Fundamental Principles (Strategy) of Ukraine's State Environmental Policy for the Period until 2020", available at: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0466-05 (Accessed 12 December 2017).

6. The Verkhovna Rada of Ukraine (1991), The Law of Ukraine "On Environmental Protection", available at: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12 (Accessed 12 December 2017).

7. The Verkhovna Rada of Ukraine (2014), The Law of Ukraine "On standardization", available at: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1315-18 (Accessed 12 December 2017).

8. The official site of Ukrainian non-governmental organization "Living Planet" (2012), "Prohrama ekolohichnoho markuvannia v Ukraini — pidbyttia pidsumkiv za rezul'tatamy 2015 roku", available at: http://www.ecolabel.org.ua/about/zvity/zvit-2015.html (Accessed 20 December 2017).

9. The official site of European Commission (2017), "Ecolabel. Facts and Figures", available at: http://ec.europa.eu/environment/ecolabel/facts-and-figures.html (Accessed 10 January 2018).

10. The official site of International Institute for Sustainable Development (2013), "The ISO 14020 series", available at: https://www.iisd.org/business/markets/eco_label_iso14020.aspx (Accessed 10 January 2018).

Стаття надійшла до редакції 16.01.2018 р.